

ВІСНИК

ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

2005, №5

- Науковий журнал • Заснований у 1993 році
- Друкується українською, російською та англійською мовами

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

акад. Академії наук ВШ України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **М. В. Поляков** (*голова редакційної ради*); акад. Академії наук ВШ України, д-р техн. наук, проф. **М. М. Дронь** (*заст. голови*); д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. О. Кочубей**; д-р хім. наук, проф. **В. Ф. Варгалюк**; чл.-кор. АПН України, д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. Г. Гоман**; д-р філол. наук, проф. **В. Д. Демченко**; д-р пед. наук, проф. **Л. І. Зеленська**; акад. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. І. Моссаковський**; чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. П. Моторний**; чл.-кор. АПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко**; д-р філос. наук, проф. **В. О. Панфілов**; д-р біол. наук, проф. **О. Є. Пахомов**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; акад. Академії наук ВШ України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. В. Скалозуб**; д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**; чл.-кор. НАН України, д-р біол. наук, проф. **А. П. Травлєв**; чл.-кор. Академії мед. наук України, д-р мед. наук, проф. **М. І. Черненко**; канд. фіз.-мат. наук, доц. **С. В. Чернишенко**; д-р техн. наук, проф. **Ю. Д. Шептун**.

Серія **ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ**

Випуск 13

Дніпропетровськ
Видавництво
Дніпропетровського
національного університету

УДК 94(477)371.84

А. В. Портнов

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

**ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В
ДОКУМЕНТАХ КОМІТЕТУ МІНІСТРІВ (ПОЧАТОК ХІХ ст.)**

На базі комплексу документів Комітету міністрів Російської імперії розглядаються окремі сюжети історії Правобережної України на початку ХІХ ст.

Для зрозуміння природи державної влади першорядне значення має історія інститутів управління. Парадоксальним чином, у розмаїтті історіографії Російської імперії надалі відчутно бракує досліджень з історії імперських інститутів управління.

© А. В. Портнов, 2005

що, своєю чергою, ускладнює адекватне зрозуміння політики імперії, зокрема, на українських землях.

Історіографічній традиції загалом властивий досить однобічний погляд на управління імперією лише як на механізм соціального чи національного пригнічення. Таке звуження дослідницьких оцінок неминуче загрожує модернізацією предмета вивчення, наприклад, приписуванням Росії XVIII ст. рис її національної політики середини століття наступного – XIX. Навіть більше, сучасні дослідники щоразу більше звертають увагу на ситуативність імперської політики, її варіативність залежно від регіону і періоду історії [4].

Внаслідок поділів Речі Посполитої 1772, 1793, 1795 рр. до складу Росії потрапили, зокрема, землі, що пізніше дістали назву Правобережної України (Волинська, Київська і Подільська губернії). У російській історіографічній традиції, сформованій після польських повстань 1830–1831 і 1863 рр., ця подія здебільшого висвітлювалася як «повернення споконвічно російських земель», а урядова політика була, значною мірою, спрямована на протиставлення етнічно українського селянства польській шляхті. Проте, така національна картина історії сформувалася поступово й була абсолютно невласлива логіці поведінки імперії в новоприєднаних землях до вибуху польського повстання 1830 р. [5, с. 707; 3, с. 182].

А якою ж була стратегія і реальні кроки російської влади в здобутих землях у перші роки після поділів Речі Посполитої? Відповідь на це питання варто шукати в аналізі документів центрального і місцевих органів влади. Одним з найцікавіших джерел такого роду є протоколи засідань Комітету міністрів – вищого адміністративного органу в Санкт-Петербурзі, створеного у вересні 1802 р., дорадчої структури абсолютної монархії, в якій імператор міг обговорити найважливіші спірні питання управління державою із призначеними ним найвищими державними сановниками [2, с. 145–146].

Одним з основних питань на засіданнях Комітету було обговорення ситуації в новоприєднаних західних губерніях (на підставі рапортів тамтешніх губернаторів). Такий високий статус цих питань впливав з однієї лише запутаності правового становища тих теренів, що пояснюється співіснуванням там власне російських і традиційних місцевих юридичних норм і звичаїв [1, с. 136]. У даній статті ми розглянемо протоколи засідань Комітету міністрів за один рік – 1809, які зберігаються в Російському державному історичному архіві Санкт-Петербурга.

Отже, впродовж 1809 р. провідною проблемою західних губерній, що розглядалися в Комітеті було посилення патріотичного руху тамтешньої польської шляхти, спричиненого міжнародною ситуацією, насамперед, європейськими війнами Наполеона Бонапарта. Губернатори інформували столицю про поширення чуток щодо відновлення Наполеоном Речі Посполитої в кордонах до першого поділу, активізацію контактів шляхти західних губерній з поляками австрійської Галичини й підказували, що «одна примерная строгость» могла би стати наукою для всіх [6, арк. 107]. Найчастіше траплялися повідомлення про самовільні переходи шляхтою кордону (часто, цілими групами з почетом і слугами). У таких ситуаціях, уряд пропонував конфіскувати маєтки осіб, що відлучалися. А наприкінці літа 1809 р. в містечку Завальні на Поділлі кордон перетнуло до 100 озброєних людей на конях, ще й стріляючи до російської варті. Цей факт був найпромовистішим свідченням того, що кордон за річкою Збруч неукріплений та «служит поводом к побегам».

Особлива увага приділялася пропагандистській роботі, яку провадили польські освітні заклади, як от Віленський університет та Крем'янецький ліцей, що стали справжніми осередками патріотичного виховання завдяки підтримці куратора цього навчального округу князя Адама Чарторизького – найближчого співробітника імператора Олександра I. На думку губернаторів, «вообще все заведения публичного воспитания в присоединенных от Польши губерниях вредны для России, ежели останутся в настоящем положении», тож слід терміново призначити їхніх кураторів з росіян, а найактивнішого з поляків – керівника Крем'янецького ліцею Чацького – відкликати до російських губерній [6, арк. 109–109 зв].

Згодом Комітет дізнався, що сам Чацький зі всіма своїми вихованцями (до 600 осіб) вже відбув за кордон, поміщик Хацкевіч відправив за кордон кошти, виручені за продаж діамантів та речей дружини. А ті, що поки не виїхали, відпустили вуса, що були для всіх (і російської адміністрації, зокрема) знаком польських «патриотизма, храбрости и готовности поднять оружие» [6, арк. 152].

Як центральний орган реагував на рапорти губернаторів, що часто-густо нагадували просто крики розпачу і безсилля? Головним засобом стримування переходу шляхтичів за кордон Петербург вважав конфіскацію маєтків порушників. При цьому, Комітет міністрів роз'яснював губернаторам, що конфісковані маєтки не слід одразу публічно продавати, а тримати в державному управлінні, аби не спровокувати неправдиві скарги на сусідів з метою оволодіння маєтками та й уникнення ситуації, коли в разі виправдання колишнього власника, держава була б змушена відшкодувати його власність [6, арк. 200 зв]. Жорсткіше належало поводитися з озброєними особами, що були затримані при спробах перетину кордону. Їх належало відсилати на військову службу вглиб Росії [6, арк. 151 зв].

Стосовно пропагандистського впливу польських навчальних закладів і особисто Чацького, то на засіданні Комітету виникла дискусія. Кілька міністрів, зокрема, внутрішніх справ, пропонували відкликати Чацького вглиб Росії, натомість, міністр народної освіти граф Завадовський наполягав, що нікого відкликати не слід, адже «подозрение на сих людей основано на одной только молве». Зрештою, нікого не відкликали. А стосовно призначення росіян кураторами Комітет міністрів дійшов висновку, що слід «все заведения публичного воспитания оставить в настоящем положении, ибо поручение их другому начальству было бы противно учреждению их» [6, арк. 111].

Загалом пропонувалися вельми обережні превентивні заходи. Петербург, вочевидь, не розумів масштабності польського руху, й вважав перебільшеннями такі наприклад донесення з місць: «В Житомире русские находятся в критическом положении: штатная команда содержит караул и один польский эскадрон может забрать все губернское начальство, штатную роту и казну» [6, арк. 109 зв]. Водночас, центр зволікав з проведенням у західних губерніях земельних реформ, нагадуючи, що року 1806 їхнє запровадження відклали «до удобнейшего времени», а з огляду на новий неспокій «нужно еще на некоторое время оставить сие без действия» [6, арк. 200].

Нарешті, подеколи до Комітету потрапляли просто кумедні звіти. Наприклад, волинський громадянський губернатор писав, що на ярмарок у містечку Владавль пригнали понад 15 тисяч голів рогатої худоби, з якої більшість розкупили мешканці закордонних земель. Губернатор повідомляв «о сем для соображения, соответствует ли Государевым пользам столь великий выпуск скота?». Комітет міністрів «не признал сие донесение заслуживающим уважения» [6, арк. 205].

Пр
нуті доку
династич
трів повн
а «поміщ
етнічний
після пол
днаних т
ключовим
саме полі
ливість р
традицій
ли, що ро
на конфлі
лися до с

1. Дмитри
2. Ерошки
1983. – 3
3. Кареев
4. Мацуза
венному
– С. 427-
5. Пыпин
С. 703–7
6. Российс
оп. I, сп

Надійшла д.

УДК 94(47

Розгл
епохи. Анал
рішення во.

Кож
втілення і
столярног

© А. І. Лохме

Про які особливості політики центру у Правобережній Україні свідчать розглянуті документи? Спосіб бачення ситуації в західних губерніях визначався станово-династичним характером Російської імперії початку XIX ст. Позиція Комітету міністрів повністю позбавлена національної оптики, розглядаються справи не «поляків», а «поміщиків». При цьому, ані губернаторів, ані міністрів у Петербурзі не цікавить етнічний склад селянського населення регіону (на цю обставину звернуть увагу лише після польського повстання 1830 р.), або зміст освіти, що її дістає шляхта новоприсланних теренів. Відомо, що після 1830, а, особливо, 1863 рр., саме ці питання стають ключовими. А на початку XIX ст., попри політичний неспокій, Петербург розглядає саме польську шляхту як своє підґрунтя на Правобережній Україні й розважає можливість репресій лише щодо поодиноких правопорушників, але не проти того, що традиційно називали «польським станом посідання». На початку століття ще не знали, що розвиток взаємин польських еліт з російським урядом був запрограмований на конфліктність саме тому, що Європа і Російська імперія, зокрема, нестримно рухалися до століття націоналізму.

Бібліографічні посилання

1. Дмитриев И. И. Взгляд на мою жизнь. – М., 1866. – 315 с.
2. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983. – 352 с.
3. Кареев Н. «Падение Польши» в исторической литературе. – СПб., 1888. – 408 с.
4. Маузолато К. Генерал-губернаторство в Российской империи: от этнического к пространственному подходу // Новая имперская история постсоветского пространства. – Казань, 2004. – С. 427–459.
5. Пыпин А. Н. Польский вопрос в русской литературе // Вестник Европы. – 1880. – № 2. – С. 703–736.
6. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Ф. 1263, оп. 1, спр. 14.

Надійшла до редколегії 12.05.05

УДК 94(477)

А. І. Лохматова

Запорізький національний університет

МОВНА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: ЧИНОВНИЦТВО І УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В ДОКУМЕНТАХ ДІЛОВОДСТВА

Розглядаються документи діловодства другої половини XIX ст. як мовне відзеркалення епохи. Аналізуються документи, що збереглися в архівах України – приговори сільських сходів, рішення волосних судів тощо.

Кожна епоха має своє мовне відображення. Найбільш яскраве й образне втілення його дає світ літератури – художні твори або зразки мемуарного чи епістолярного жанру. Знайомство зі здобутками того чи іншого письменника, зі спо-

© А. І. Лохматова, 2005